

Universiteit
Leiden
The Netherlands

‘Satans Fluytenkast’: orgels als twistpunt in de vroegmoderne strijd om sacrale ruimte

Visser, J.

Citation

Visser, J. (2023). ‘Satans Fluytenkast’: orgels als twistpunt in de vroegmoderne strijd om sacrale ruimte. *Transparant*, 34(4), 16-21. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3717200>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3717200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'Satans Fluytenkast'

Orgels als twistpunt in de vroegmoderne
strijd om sacrale ruimte

deftige tekening tot allema

Sint Laurenskerk in Alkmaar (door Pieter Jansz Saenredam, 1661). Beeld Wikimedia

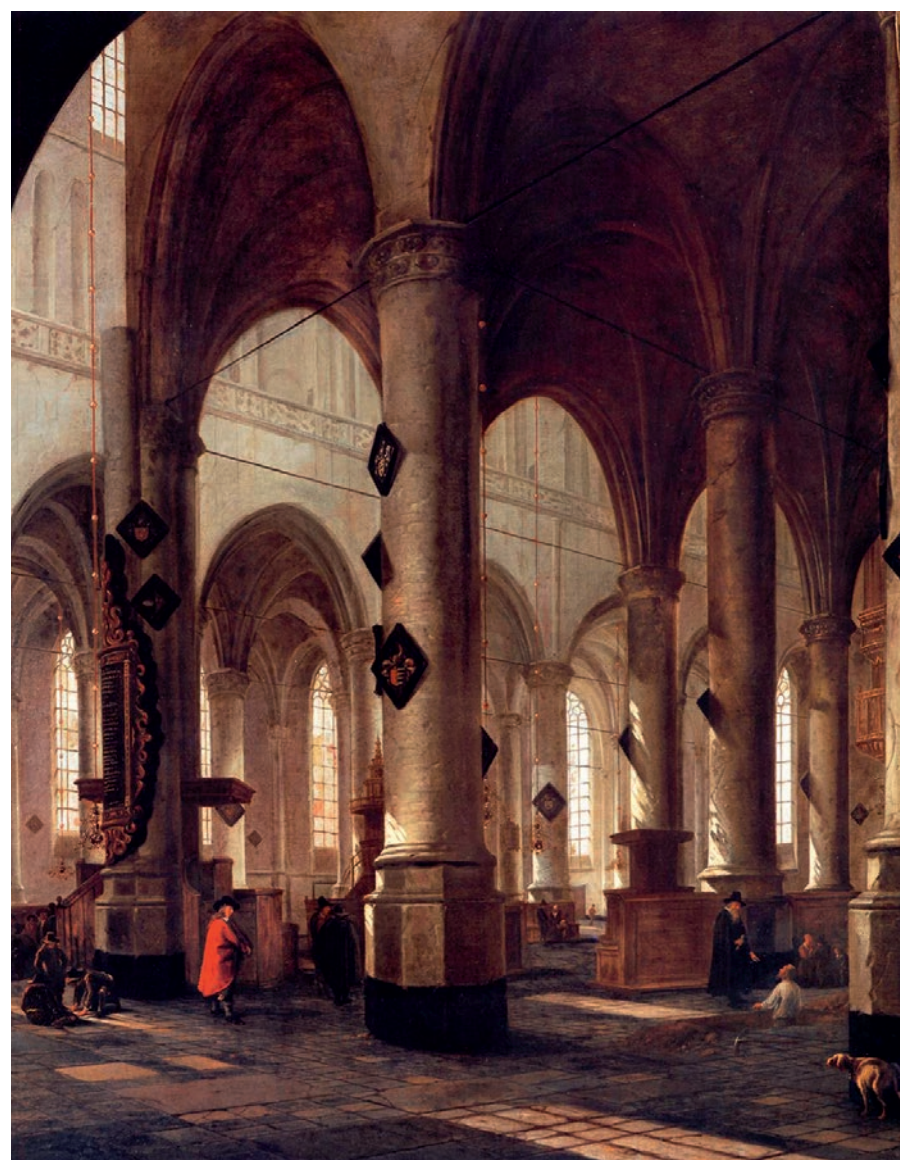
In de vroegmoderne Republiek deed het orgel nogal eens de vlam in de pan slaan. Tot diep in de zeventiende eeuw leefden er onder strenge calvinisten allerlei theologische bezwaren tegen het orgelgebruik. Hoewel die houding vanaf het midden van de zeventiende eeuw begon te veranderen, klinken uit de bronnen ook regelmatig stemmen die vertellen over de sociale spanningen die kritiek op het orgel voedden. Recent onderzoek naar 'sacred space' en 'soundscapes' biedt nieuwe aanknopingspunten om die orgelstrijd in dit artikel te zien als een uiting van betwiste ruimte.

Johan Visser

In september 1667 overleed op 60-jarige leeftijd Alewijn de Vois, die sinds 1635 als stadsorganist het Van Hagerbeerorgel in de Pieterskerk te Leiden bespeelde. Daar hield hij concerten en begeleidde hij vanaf 1636 de gereformeerde eredienst.¹ De Vois was echter katholiek, en waarschijnlijk verscheen

er zo nu en dan tot grote ergernis van de gereformeerde kerkenraad wereldse muziek op zijn lessenaar. Hij was niet de enige organist die zo de kerkruimte vervulde met katholiek repertoire. Geen wonder dat de kerkenraad zijn dood aangreep om de Leidse magistraat te vragen om een organist van de 'gereformeerde

religie'. Ondertussen classificeerden ze de onlangs overleden organist als 'een papist'.² De zaak van de organist De Vois illustreert hoe het orgel onderdeel was van een strijd om (sacrale) ruimte die tussen kerkenraden en stadsbestuurders, en gereformeerden en katholieken, werd gevoerd.

Sacrale ruimte wordt niet noodzakelijkerwijs gevormd door een tastbare locatie, zoals kerkmuren, maar is het gevolg van sociale interacties en weerspiegelt dus de status quo van bestaande sociale structuren. De constructie van ruimte is een doorlopend proces, dat vaak gerelateerd is aan conflict en toe-eigening. De strijd om ruimte is zodoende een continue zoektocht naar evenwicht en vormt een constante uitdaging voor het gevestigde systeem. Het scheppen van sacrale ruimte gaat dan ook vaak samen met rituele handelingen, zoals het oprichten van een imposante kerk, het deelnemen aan een processie, of het bespelen van een orgel.³

Muggenzifterij

In het verleden is de orgeldiscussie vooral vanuit theologisch, musicologisch en kerkhistorisch oogpunt beschouwd. In *Overvloed en onbehagen* deed historicus Simon Schama de discussie af als kleingeestig: 'Hoe triviale de kwestie was, des te meer werd er gemuggenzift.' Over de bezwaren van Constantijn Huygens, die in 1641 pleitte voor de invoering van het orgel bij de gemeentezang maar zich verzette tegen vrije orgelbespelingen, schreef hij: 'Huygens was zelf een virtuoos componist. [...] Maar hij was ook een vroom calvinist die trots was op zijn vroomheid en met uitsluitend religieuze argumenten het gebruik van het orgel verdedigde.'⁴

Interieur van de Pieterskerk in Leiden (door Hendrick van Vliet, 1652).

Beeld Wikimedia

PERSONALIA

Johan Visser (1997) is historicus en kunsthistoricus.

Hij is als promovendus verbonden aan het Instituut voor

Geschiedenis van de Universiteit Leiden waar hij onderzoek doet naar honger en voedselvoorziening in het Nederlandse Atlantische rijk in de zeventiende eeuw. Sinds 2019 is hij redactielid van *Transparant*. In 2022 verscheen zijn boek *Zutphen 1572. De geschiedenis van een bloedbad*.

Het was in Huygens tijd nog lang niet vanzelfsprekend dat het orgel voor de gemeentezang werd ingezet. Nadat de gereformeerde religie na 1572 voet aan de grond kreeg, was de tegenstand tegen het kerkorgel aanvankelijk enorm, en na de Beeldenstorm van 1566 bleek dat verschillende instrumenten gehavend uit de strijd waren gekomen. Predikant Petrus Bloccius noemde het orgel in 1567 een van de tweehonderd ketterijen die uit de mis afkomstig waren, en 'werelds' en 'paaps' waren voor hem twee kanten van dezelfde medaille. Toen in 1574 de gereformeerde predikanten in een synode in Dordrecht samenkamen, wees men op basis van Calvijns interpretatie van 1 Korinthe 14 het gebruik van het orgel af. Het gevaar van het orgelspel was bovendien dat de kerkgangers het orgelspel zouden onthouden en de preek vergeten.

Seculiere ruimte

In 1578 opperde de Nationale Synode zelfs om orgels actief uit kerken te verwijderen. Toch gebeurde dit uiteindelijk niet. Dit had alles te maken met de bestemming die de katholieke parochiekerken na de Reformatie kregen. Hoewel de parochie als zelfstandig lichaam bleef bestaan, kwam deze onder controle te staan van de stedelijke magistraten. Parochiekerken maakten daardoor een gedeeltelijke transformatie door van kerkelijke ruimte naar publieke tempel van stedelijke trots waar voor iedereen de deuren wijd openstonden. Zolang de magistraat het niet nodig vond een orgel te verwijderen, gebeurde er niets. Er was bovendien nogal eens flink geld in grote instrumenten geïnvesteerd, en stadsbestuurders hadden weinig trek in kapitaalvernietiging. De kerkmeesters, in dienst van de stad, zagen toe op het onderhoud

en beheerden de financiën. Zij waren niet per se lid van de gereformeerde kerk en tot 1654 soms zelfs katholiek, waren veel minder radicaal en weigerden regelmatig de wensen van de kerkenraad te honoreren. Als bronnen van inkomsten accepteerden de kerkmeesters dat de kerkruimte recreatief werd gebruikt, er waren veel zwervers - zelfs honden -, er werden openbare orgelconcerten gegeven en er vonden begrafenisplaatsen plaats. Kerkelijke gemeentes hadden vaak slechts beperkt gebruiksrecht. Kerkgebouwen waren meestal de enige overdekte publieke ruimtes en waren een plaats van ontmoeting: om krant te lezen, te dobbelen of ruzies uit te vechten. De Nieuwe Kerk van Amsterdam werd zelfs door handelaren als ontmoetingsruimte gebruikt. Binnen de kerkmuren was de fysieke ruimte ingedeeld naar functie: het kwam voor dat dominees in de 'preekkerk' preekten, terwijl luidruchtige bezoekers in de 'wandkerk' overlast gaven.⁵

Het seculiere gebruik van kerkruimte wekte grote ergernis op bij kerkenraden, die klaagden over de ontheiliging van 'hun' gebouwen. Hoewel de publieke kerken na de Reformatie waren ontwijfd en gereformeerden theoretisch erkenden dat steen geen heiligheid bezat, waren de gebouwen in werkelijkheid niet geheel gedesacraliseerd en hadden ze ook voor gereformeerden een bijzondere status.

Waar voor streng gereformeerden werelds en paaps synoniemen van hetzelfde kwaad waren, was dat voor stedelijke magistraten anders. Zij zagen de secularisering van kerkelijke ruimte als een kans om met orgelspel een

maakten de kans groter dat de vlam in de pan sloeg, bijvoorbeeld met Kerst. Rond de kerstdagen speelden organisten vaak allerlei oude kerstliederen die uitnodigden tot meezingen, terwijl de gereformeerden aanvankelijk uitsluitend waarde hechtten aan Pasen en Pinksteren en de viering van Kerst beschouwden als een oud katholiek overblijfsel dat zo snel mogelijk moest worden afgebroken. In sommige plaatsen bleven met Kerst de orgelluiken zo nu en dan gesloten, omdat bespelingen tot ongeregelde heden konden leiden.

Dat bracht, ironisch genoeg, weer nieuwe problemen met zich mee. Het orgel in de Leidse Pieterskerk was bijvoorbeeld een doorn in het oog. In november 1617 brachten Leidse afgevaardigden op de classis ter sprake dat de orgeldeuren waren beschilderd met figuren die de Heilige Drie-eenheid voorstelden: God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De gereformeerde kerkbestuurders vonden dit een slechte zaak, 'twelck soude mogen stricken tot groote onstichting voor den swacken die zij daeruyt soudén mogen nemen'. Omdat het orgel eigendom van de stad was, vroegen de kerkenraadsleden aan de magistraat om te stoppen met het verlichten of wijzigen van de schilderijen. Hoewel de magistraat daarin meeging, werd de afbeelding niet verwijderd of aangepast.⁸

In de loop van de zeventiende eeuw werd het orgel als begeleidingsinstrument voor de gemeentezang uiteindelijk geïntegreerd; men stond niet meer zo negatief tegenover een kerkorgel. In 1606 had de Classis Dordrecht op

Het orgel deed regelmatig de vlam in de pan slaan.

beschavingsoffensief te openen en de operationele kosten te dekken, een vorm van 'civil religion'.⁶ Bij de aanstelling van Cornelis Schuyt als stadsorganist van de Leidse Pieterskerk in 1593 kreeg hij namens het stadsbestuur bijvoorbeeld de opdracht te spelen 'tot de meeste eere ende recreatie ende tot voorcominge van onderlinge twist ende oneensheyt [...] omme dezelve [het volk] duer middel vandien te meer uyt herbergen ende tavernen te houden'.⁷ Bepaalde momenten in het liturgisch jaar

een visitatie in Breda nog geconstateerd dat de kerkruimte regelmatig was vervuld van wereldse klanken. Maar vanaf 1640 werden er regelmatig openbare orgelbespelingen gehouden en in 1653 hoopte predikant Christianus Losecatius zelfs zieltjes te winnen door katholieken naar de kerk te lokken met het spelen van katholieke melodien. Zestig jaar eerder was dat ondenkbaar. De kerkmeesters van Arnhem in 1589 zagen in het orgel een middel om mensen naar de prediking te trekken, maar dat leidde ►

Interieur van de Sint-Bavokerk in Haarlem met zicht op het orgel (door Pieter Saenredam, 1636). Beeld Rijksmuseum

tot fel verzet van de predikanten.⁹ Ook elders leek de pragmatiek het gemakkelijker te winnen. In 1640 zocht men naar een nieuwe organist van de Sint-Jan in Den Bosch, en het stadsbestuur – en ook de gereformeerde kerkenraad – liet de voorkeur uitgaan naar de katholieke organist Joannes Baptista Verrijt, bovendiens gereformeerde collega Coenraad Stroombergen. Stroombergen keek naar verluidt nogal eens te diep in het

glaasje, en zag daardoor de positie aan zich voorbij gaan. Dronken organisten waren vaker een probleem, bijvoorbeeld in Leiden, waar organist Van Rijsburg door de koster een ‘droncken fielt en schelm’ genoemd werd ‘die het werck bedierf’, overigens nadat de organist met de koster op de vuist was gegaan. Verrijt en zijn vrouw moesten echter wél lid worden van de gereformeerde kerk.¹⁰ Het laat zien dat het organistengilde

vaak maar een oppervlakkige binding met de gereformeerde religie had.

Katholieke hoop

Voor katholieken gold evenzeer dat ze de ontwijding van hun voormalige parochiekerken moesten accepteren maar zij bleven zich desondanks tegen de status quo verzetten. Hun houding heeft iets dubbelzinnigs: ze beschouwden de kerken als gedesacraliseerd, maar gaven tegelijkertijd hun claims op de ruimte niet op. Door er bijvoorbeeld hun doden ritueel te begraven, door bijvoorbeeld een schepje gewijde aarde in de kist toe te voegen of een lijkrede te houden, bevestigden katholieken die claim en gaven ze uiting aan ressentiment.¹¹ Door het bezoeken van openbare orgelbespelingen herleefde in zekere zin het verleden en werd de gereformeerde claim op de kerkelijke ruimte betwist. Muziek fungeerde als auditief middel om de katholieke aanwezigheid hoorbaar te maken in de publieke ruimte, aangezien de visuele aanwezigheid beperkt werd.

Het orgel riep allerlei performatieve acties op. Met enige regelmaat probeerden katholieken de kerkruimte te claimen door ‘afgodische melodien’. Toen de Engelse reiziger Fynes Moryson in 1593 de Republiek bezocht, woonde hij in een van de gereformeerde kerken een vrije orgelbespeling bij. Sommige bezoekers waren behalve met het luiste-

Muziek fungeerde als middel om de publieke ruimte te claimen.

ren naar de muziek met andere dingen bezig: ‘Then I observed many with wax candles mumbling theire prayers silently together.’ Hoewel Moryson het niet expliciet benoemde, trok het orgelspel blijkbaar tal van katholieken die mompelend hun gebeden opzegden. Zo ook in oktober 1643 in Gouda, waar een aantal klopjes, priesters en andere katholieken naar de Sint-Jan trok en begeleid door organist Hendrick van Hagerbeer hun liederen zongen. Het kwam Van Hagerbeer op een berisping te staan. Katholieken mochten niet meer toegelaten worden bij het orgel en de organist kreeg een verbod om nog

langer 'afgodische' gezangen te spelen. Toen Van Hagerbeer enkele jaren later overleed, kwamen er opnieuw katholieken naar de kerk om bij het orgel muziek te maken. En in 1666 kwam in de Rotterdamse Laurenskerk een aantal kloppen samen om vanaf de orgeltribune 'paapse' koorgezangen te zingen, dit tot groot ongenoegen van de kerkenraad.¹² Orgels belichaamden soms dus de auditieve herinnering aan het katholieke verleden, en daarom werd de stedelijke beeldvorming van een geseculariseerd instrument door de gereformeerden slechts mondjesmaat erkend.

Paaps? Een beschavingsoffensief door orgelspel.

Geluidsoverlast

Niet alleen binnen de kerkmuren van de publieke kerken, maar ook daarbuiten riep muziek vaak zeer sterke emoties op. Een andere vorm waarmee katholieken hun strijd om ruimte voerden wordt zichtbaar in de omgeving van schuilkerken. Hoewel de schuilkerken vanaf de straatkant onzichtbaar waren, manifesteerden de katholieken zich auditief volop in de publieke ruimte. De tolerantieoplossing in de Republiek was slechts een 'fiction of privacy', zoals Benjamin Kaplan het noemde. Dissidente gemeenschappen mochten hun religie vrij beoefenen in clandestiene of huiskerken, zolang de openbare ruimte niet werd opgeëist. Deze kerken lagen dus vaak niet direct aan de straat of waren van buitenaf niet als zodanig herkenbaar, hadden geen toren of klokken die gehoord konden worden.¹³

Het orgelgeluid en gezang uit een schuilkerk liet zich echter niet tegenhouden door de muren, en was dus zo nu en dan op straat te horen. Zo klaagde in 1656 de Amsterdamse kerkenraad over de overlast van de katholieke geluiden, die daarmee een claim op de publieke ruimte legden. Ook in Haarlem rezen er vergelijkbare klachten. Op Texel lieten de katholieken zich in 1655 luidkeels horen, klaagde de lokale predikant. Ze zongen hard 'dat men langs de straet gaende, haer singen wel 3 ofte 4 huizen verre hooren kan'. Streng katholieken maakten zich zorgen over dergelijke onrust. Franciscus Dusseldorpius bijvoorbeeld, ergerde zich aan de overlast die in 1605 een

Utrechtse mis had gegeven. Het riep vanzelfsprekend een reactie van de lokale autoriteiten op, en dat deed de katholieke zaak volgens Dusseldorpius geen goed.¹⁴

Saenredam

De katholieken representeren hun claim op de aloude kerkelijke ruimte ook in schilderkunst. Wie begrijpt dat katholieken zich bijvoorbeeld weleens lieten afbeelden met op eerdere bedevaartsoorden, beseft dat de verschillende kerkinterieurs verklaard kunnen worden vanuit de bredere katholieke herinne-

ringscultuur, waarin gezocht werd naar een manier om de verliezen als gevolg van de Reformatie te verwerken en waarin hoop op een toekomst van herstel doorschemert. Twee werken uit het oeuvre van de beroemde schilder Pieter Janz. Saenredam illustreren dit. *Het koor van de Sint-Bavokerk te Haarlem, met denkbeeldige bisschoppelijke graftombe* uit 1630 toont een pre-reformatorische fictie en historiserende utopie. De figuren dragen middeleeuwse kleding en het in werkelijkheid nooit bestaande grafmonument van een bisschop trekt de aandacht. De Latijnse tekst prijst hem om zijn ware geloof. Impliceert het duidelijk zichtbare orgel op de achtergrond de auditieve herinnering aan een roemrucht katholiek verleden? Het *Interieur van de Sint-Bavokerk in Haarlem* uit 1636 suggereert dat mogelijk. Het geeft goed zicht op één van de geopende luiken, zoals bij een orgelbespeling het geval is, waarop een afbeelding van de opstanding van Christus te zien is. Gezien de gereformeerde irritatie over de beschilderde luiken in bijvoorbeeld de Leidse Pieterskerk, zou ook dit werk vanuit de ruimtestrijd een radicalere interpretatie kunnen vereisen, in overeenstemming met andere katholiserende werken uit Saenredams nalatenschap. Wie de gereformeerde claim op de publieke ruimte wilde uitdagen, kon dat dus best doen door in de oude parochiekerken eens vol op het orgel te gaan. Het is kortom belangrijk om de orgeldiscussie in de zeventiende eeuw te begrijpen als een complex samenspel van theologische, sociale, en ruimtelijke factoren.

Noten

- ¹ Met dank aan Arjan Nobel voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- ² Acta 13 september en 7 oktober 1667. Erfgoed Leiden en Omstreken, 511B - Archief van de Kerkenraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden, inv.nr. 6.
- ³ Violet Soen en Anne-Laure van Bruaene, 'Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden: perspectieven en dwarsverbanden', in: Violet Soen en Anne-Laure van Bruaene ed., *Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden* (Leuven 2017) 7-27; W. Coster en A. Spicer, 'Introduction: the dimensions of sacred space in Reformation Europe', in: W. Coster en A. Spicer ed., *Sacred Space in Early Modern Europe* (Cambridge 2005) 1-16.
- ⁴ S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 72-73.
- ⁵ J.S. Pollmann, 'The Cleansing of the Temple. Church Space and its Meanings in the Dutch Republic', in: J.P. Paiva ed., *Religious Ceremonials and Images: Power and Social Meaning (1400-1700)* (Coimbra 2002) 177-189; A. Spicer, *Calvinist Churches in Early Modern Europe* (Manchester 2007) 112-165; A. Nobel, 'Which of them do belong to the parish or not? The Changing Rural Parish in the Dutch Republic after the Reformation' In: A. Spicer ed., *Parish Churches in the Early Modern World* (Farnham 2016) 179-198.
- ⁶ F.A. van Lieburg, *Reformatie in orgelland 1517-1618/1619* (Elburg 2017) 14-15.
- ⁷ Erfgoed Leiden en Omstreken, 0501 *Inventaris van het Archief der Secretarie van de stad*, inv. nr. 61, fol. 180.
- ⁸ M. Kok, J. Roelevink, A.J.J. van 't Riet ed., *Classicale acta, 1573-1620. V. Provinciale synode Zuid-Holland, Classis Leiden 1585-1620, Classis Woerden 1617-1620* (Den Haag 1996) 292; A.Th. van Deursen, *Mensen van een klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992) 273; Van Deursen verwijst naar de classicale Acta van 7 november 1622.
- ⁹ In respectievelijk Breda en Arnhem: Otto van der Meij, *Tussen Oranje en Spanje: de leefwereld van Bredase regenten, 1550-1700* (Leiden 2012) 193-194; J.B. den Hertog, *Anthoni van Noordt en zijn Tabulatuurboek: in het kader van de Amsterdamse Orgelcultuur tussen 1630 en 1675* (Leiden 2009) 304-305.
- ¹⁰ Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen: het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) 370-371; J. den Hertog, 'Een kapitaal proefstuk'. De geschiedenis van het Pieterskerk-orgel tot 1680', in: Willem Jan Cevaer ed., *Een Hollands stadsorgel uit de Gouden Eeuw: Het Van Hagerbeer-orgel in de Pieterskerk te Leiden* (Zutphen 1999) 13-61, aldaar 31.
- ¹¹ W. Frijthoff, 'Catholic expectation for the future at the time of the Dutch Republic', in: W. Frijthoff ed., *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 153-179; J.S. Pollmann, 'Burying the dead: reliving the past. Ritual, resentment and sacred space in the Dutch Republic', in: B.J. Kaplan, B. Moore, H.F.K. van Nierop en J.S. Pollmann ed., *Catholic communities in Protestant states. Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009) 84-102.
- ¹² Voorbeelden uit: Den Hertog, *Anthoni van Noordt*, 352-356.
- ¹³ B. Kaplan, 'Fictions of privacy. House chapels and the spatial accommodation of religious dissent in early modern Europe', *American Historical Review* 107.4 (2002) 1031-1064.
- ¹⁴ Carolina Lenarduzzi, 'Grensoverschrijdende katholieke claims. De grenzen tussen publieke en private ruimte voor sacrale doeleinden in de zeventiende-eeuwse Republiek' in: Violet Soen en Anne-Laure van Bruaene ed., *Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden* (Leuven 2017) 105-128, aldaar 112-113.

